

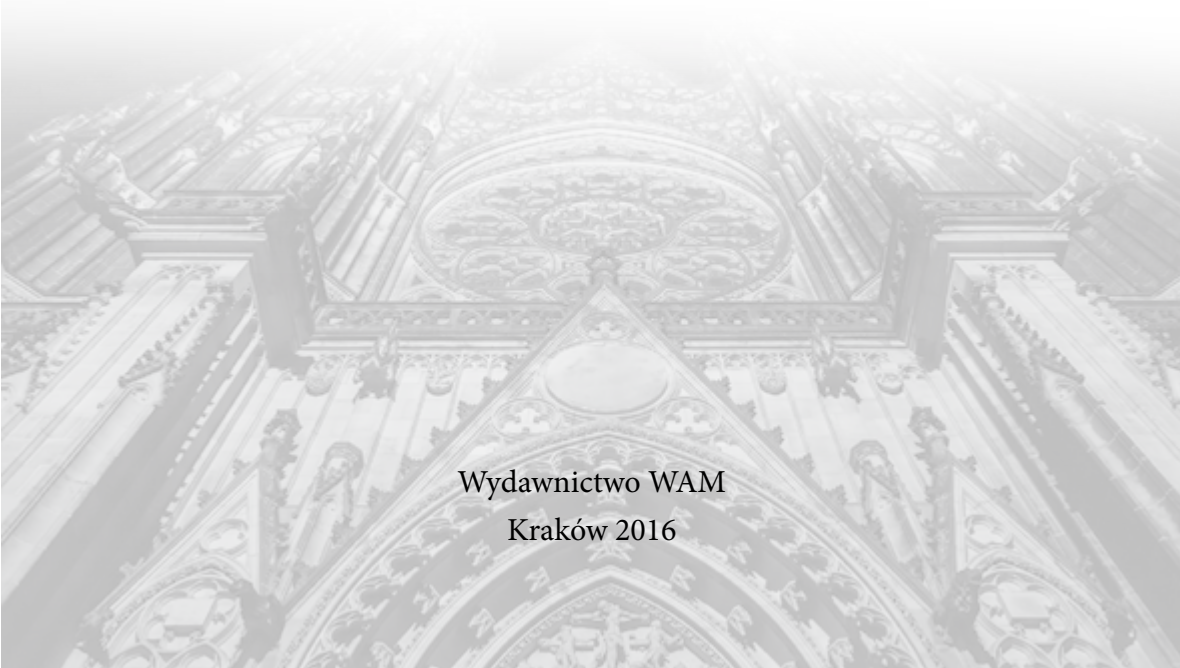
Czechy

Hieronim Kaczmarek OP

Czechy

Kościół i państwo

Wydawnictwo WAM
Kraków 2016

© for this edition Wydawnictwo WAM, 2016
© Hieronim Kaczmarek OP

Redakcja: Zofia Smęda
Korekta: Dariusz Godoś
Projekt okładki: ChapterOne
Skład: Anna Olek

e-ISBN 978-83-277-0604-1

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIEGARNIA WYSYŁKOWA
tel. 12 62 93 260
e.wydawnictwowam.pl

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Przedmowa	13
Wstęp	15
Rozdział 1	
Współczesne modele relacji Kościół – państwo	23
1.1. Modele w naukach o polityce	23
1.2. Pluralizm modeli relacji Kościół – państwo i ich kontekst kulturowy.....	25
1.3. Kościół jako instytucja i grupa interesu	29
1.4. Modele relacji Kościół – państwo w Unii Europejskiej	34
1.4.1. Model separacji	34
1.4.2. Model państwa wyznaniowego	37
1.4.3. Model autonomii i współpracy	44
1.5. Schemat powstawania modelu relacji Kościół – państwo	47
Rozdział 2	
Uwarunkowania historyczno-kulturowe relacji Kościół – państwo w Republice Czeskiej	51
2.1. Rekatolicyzacja Czech i Moraw po wojnie trzydziestoletniej	52
2.1.1. Środki rekatolicyzacji – zaangażowanie władz państwowych	53
2.1.2. Bezpośrednie skutki rekatolicyzacji	61
2.1.3. Rekatolicyzacja w zbiorowej pamięci Czechów	64
2.2. Józefinizm	67
2.2.1. Źródła i cele reform józefińskich	67
2.2.2. Formy administrowania Kościołem przez władzę państwową.....	73
2.2.3. Konsekwencje józefinizmu	79
2.3. Kościół i państwo w czasach odnowy narodowej	82
2.3.1. Etapy i formy odnowy narodowej	83
2.3.2. Polityka kościelna władz wiedeńskich w latach 1792–1848	86
2.3.3. Postawa duchowieństwa wobec ruchu odnowy	88
2.3.4. Palacký – nowa wizja narodu	92
2.4. Sekularyzacja w latach 1848–1914	101
2.4.1. Źródła sekularyzacji	102
2.4.1.1. Konsekwencje rekatolicyzacji	103
2.4.1.2. Niereligijna recepcja husytyzmu	104

2.4.1.3. Wzrost znaczenia ideologii liberalnej i socjalistycznej.	107
2.4.1.4. Pragmatyzm	109
2.4.2. Katolicyzm polityczny	110
2.4.3. Religia przeżywana na nowy sposób – katolicka moderna.	115
2.5. Kościół w tworzącym się państwie – czas Pierwszej Republiki	117
2.5.1. Religia i Kościół w poglądach Tomáša Garrigue’a Masaryka	117
2.5.2. Powstanie nowych Kościołów	123
2.5.3. Prawo wyznaniowe Pierwszej Republiki.	127
2.5.4. Próby wprowadzenia rozdziału Kościoła i państwa	130
2.5.5. Relacje ze Stolicą Apostolską.	132
2.6. Kościół prześladowany przez państwo – czas rządów komunistycznych	134
2.6.1. Formy prześladowania Kościoła	134
2.6.2. Postawy katolików wobec prześladowań i indoktrynacji państwa . .	140
2.6.2.1. Niezgoda i opór	140
2.6.2.2. Współpraca i kolaboracja	142
2.6.2.3. Tworzenie alternatywnych form życia kościelnego	143
2.6.2.4. Nowe inicjatywy w ramach Kościoła oficjalnego	145
2.6.2.5. Emigracja i kontakty z Kościołem w krajach ościennych . .	145
2.6.2.6. Odejścia z Kościoła.	147
2.6.3. Relacje państwa ze Stolicą Apostolską	147
2.6.4. Konsekwencje prześladowań Kościoła	149
 Rozdział 3	
Współczesne prawo wyznaniowe Republiki Czeskiej	153
3.1. Kontekst polityczny i społeczny tworzenia nowego prawa wyznaniowego.	153
3.2. Konstytucyjne gwarancje wolności religijnej	156
3.3. Gwarancje wolności religijnej w umowach międzynarodowych	158
3.4. Regulacje ustawowe działalności Kościołów i związków wyznaniowych.	160
3.4.1. Rejestracja Kościołów i osobowość prawna osób prawnych	163
3.4.2. Prawo małżeńskie i rodzinne	165
3.4.3. Szkoły kościelne, wydziały teologiczne i katecheza w szkołach.	166
3.4.4. Finansowanie Kościołów i zwrot majątku kościelnego	168
3.5. Umowy między Kościołami a organami władzy państwowej	174
 Rozdział 4	
Próby uregulowań konkordatowych	177
4.1. Znaczenie systemu konkordatowego.	177
4.2. Dawne umowy ze Stolicą Apostolską	180
4.2.1. Konkordat 1221–1222	181

4.2.2. Umowa o kasie solnej (1630)	183
4.2.3. Konkordat z 1855 roku	184
4.2.4. <i>Modus vivendi</i> z 1928 roku	185
4.3. Konkordat w kontekście prawodawstwa Unii Europejskiej	188
4.3.1. Źródła prawa wyznaniowego w Unii Europejskiej	189
4.3.2. Instytucjonalne relacje między Kościołem katolickim i Unią Europejską	192
4.3.3. Zasady tworzenia norm prawnych	193
4.3.4. Gwarancje wolności religijnej w prawie europejskim	194
4.3.4.1. Gwarancje dla osób	195
4.3.4.2. Gwarancje dla instytucji	195
4.3.5. Stosunek Unii Europejskiej do prawodawstwa państw członkowskich	197
4.4. Umowa między Republiką Czeską a Stolicą Apostolską z roku 2002	198
4.4.1. Relacje między Stolicą Apostolską a Czechami w dziesięciolecie po aksamitnej rewolucji	198
4.4.2. Negocjacje między rządem Republiki Czeskiej a Stolicą Apostolską	201
4.4.3. Treść Umowy	205
4.4.4. Problemy z ratyfikacją Umowy	208
4.4.5. Debata wokół Umowy	212
4.4.5.1. Debata parlamentarna	212
4.4.5.2. List prezydenta Václava Klauza	216
4.4.5.3. Seminarium „Stosunki Kościołów i państwa”	218
4.4.5.4. Opinie konstytucjonalistów	222
4.4.5.5. Komentarze prawników zajmujących się prawem wyznaniowym	225
4.4.5.6. Głos politologów	228
4.4.5.7. Nadzwyczajna komisja parlamentarna (2008–2009)	230

Rozdział 5

Determinanty przyszłych relacji między Kościołem a państwem	233
5.1. Przemiany w społeczeństwie i państwie	234
5.1.1. Procesy sekularyzacyjne	234
5.1.1.1. Religijność na progu aksamitnej rewolucji	235
5.1.1.2. Religijność według spisów ludności w latach 1991, 2001 i 2011	236
5.1.1.3. W co wierzą Czesi – sekularyzacja i religijność w badaniach socjologów	239
5.1.1.4. Zaufanie do Kościołów	247
5.1.2. Stosunek głównych partii politycznych do kwestii wyznaniowych	252
5.1.2.1. Obywatelska Partia Demokratyczna	253

5.1.2.2. Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna – Czechosłowacka Partia Ludowa	258
5.1.2.3. Czeska Partia Socjaldemokratyczna	264
5.1.2.4. Komunistyczna Partia Czech i Moraw	268
5.1.3. Przemiany demokracji	271
5.1.3.1. Tworzenie podstaw instytucjonalnych systemu politycznego	271
5.1.3.2. Braki społeczeństwa obywatelskiego	276
5.1.3.3. Niestabilne rządy	282
5.1.3.4. Dawny i nowy populizm	284
5.1.3.5. Prestiż i pozakonstytucyjne wpływy prezydentów.	289
5.2. Przemiany w Kościele	293
5.2.1. Autoprezentacja Kościoła i jego recepcja w latach 1989–2014.	293
5.2.2. Próby tworzenia programu społecznego	298
5.2.3. Nowe podejście do dziedzictwa Jana Husa.	304
5.2.4. Kościelna debata o nowym sposobie funkcjonowania	306
Zakończenie	311
Kalendarium	317
Bibliografia	333
Wykaz tabel	363
Wykaz schematów	364
Aneks	365
Indeks	375

Wykaz skrótów

- ANO 2011 Akcja Niezadowolonych Obywateli, partia polityczna, zarejestrowana w roku 2012 jako ruch obywatelski (czes. *Akce nespokojených občanů*)
- AV ČR Akademia Nauk Republiki Czeskiej (czes. *Akademie věd České republiky*)
- CCEE Rada Konferencji Episkopatów Europy (łac. *Consilium Conferentiarum Episcoporum Europae*)
- CDK Centrum Studiów Demokracji i Kultury (czes. *Centrum pro studium demokracie a kultury*)
- CEP Centrum edukacyjno-badawcze założone przez Václava Klauza w roku 1998, jego celem jest szerzenie i wspieranie idei społeczeństwa liberalnego oraz gospodarki wolnorynkowej (czes. *Centrum pro ekonomiku a politiku*)
- COMECE Komisja Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (łac. *Commissio Episcopatum Communitatis Europae*)
- ČBK Konferencja Episkopatu Czech (czes. *Česká biskupská konference*)
- ČR Republika Czeska (czes. *Česká republika*)
- ČSDA Baza danych nauk społecznych w Instytucie Socjologii Akademii Nauk Republiki Czeskiej (czes. *Český sociálněvědní datový archiv při sociologickém ústavu AV ČR*)
- ČSFR Czeska i Słowacka Republika Federalna (czes. *Česká a slovenská federativní republika*)
- ČSL Czechosłowacka Partia Ludowa (czes. *Československá strana lidová*)
- ČSR Republika Czechosłowacka (czes. *Československá republika*)
- ČSSD Czeska Partia Socjaldemokratyczna (czes. *Česká strana sociálně demokratická*)
- ČSSR Czechosłowacka Republika Socjalistyczna (czes. *Československá socialistická republika*)

ČTK	Czeska Agencja Prasowa (czes. <i>Česká tisková kancelář</i>)
CVVM	Centrum Badania Opinii Publicznej (czes. <i>Centrum pro výzkum veřejného mínění</i>)
DIN	Projekt badawczy Instytutu Socjologii Akademii Nauk Republiki Czeskiej dotyczący detradycjonalizacji i indywidualizacji religii (czes. <i>Detradicionalizace a individualizace náboženství</i>)
Dz. U.	Dziennik Ustaw
EKPC	Europejska Komisja Praw Człowieka
EVS	Europejskie Studia Wartości (ang. <i>European Values Study</i>)
HSD-SMS	Ruch na rzecz Demokracji Samorządowej – Stowarzyszenie dla Moraw i Śląska (czes. <i>Hnutí za samosprávnou Demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko</i>)
HZDS	Ruch na rzecz Demokratycznej Słowacji (słow. <i>Hnutie za demokratické Slovensko</i>)
ISSP	Międzynarodowy Program Badań Społecznych (ang. <i>International Social Survey Programme</i>)
IVVM	Instytut Badania Opinii Publicznej przy czeskim Głównym Urzędzie Statystycznym, działał w latach 1967–1999 (czes. <i>Institut pro výzkum veřejného mínění</i>)
KDS	Partia Chrześcijańsko-Demokratyczna (czes. <i>Křesťanskodemokratická strana</i>)
KDU-ČSL	Unia Chrześcijańska i Demokratyczna – Czechosłowacka Partia Ludowa (czes. <i>Křesťanská a demokratická unie–československá strana lidová</i>)
KEK	Konferencja Kościołów Europejskich (niem. <i>Konferenz Europäischer Kirchen</i>)
KSČM	Komunistyczna Partia Czech i Moraw (czes. <i>Komunistická strana Čech a Moravy</i>)
LSU	Unia Liberalno-Społeczna (czes. <i>Liberálně sociální unie</i>)
MHKD	Pokojowy Ruch Katolickich Duchownych (czes. <i>Mírové hnutí katolického duchovenstva</i>)
MKDP	Międzyparlamentarny Klub Prawicy Demokratycznej (czes. <i>Meziparlamentní klub demokratické pravice</i>)
MŠaNO	Ministerstwo Szkolnictwa i Oświaty Narodowej (ministerstwo w Czechosłowacji i Protektoracie Czech i Moraw od 14.11.1918 do 5.05.1945; czes. <i>Ministerstvo školství a národní osvěty</i>)
OCIPE	Katolickie Biuro Informacji i Inicjatyw Europejskich (fr. <i>L'Office Catholique d'information et d'initiative pour l'Europe</i>)

ODA	Obywatelski Sojusz Demokratyczny (czes. <i>Občanská demokratická aliance</i>)
ODS	Obywatelska Partia Demokratyczna (czes. <i>Občanská demokratická strana</i>)
OF	Forum Obywatelskie (czes. <i>Občanské fórum</i>)
OH	Ruch Obywatelski (czes. <i>Občanské hnutí</i>)
ONZ	Organizacja Narodów Zjednoczonych
PAN	Polska Akademia Nauk
ř. z.	Dziennik Cesarski, zawierał uregulowania prawne obowiązujące w Cesarstwie Austriackim w latach 1848–1867 oraz Przedlitawii w latach 1868–1818 (czes. <i>říšský zákoník</i>)
Sb.	Dziennik Ustaw (od 1.01.1949; czes. <i>sbírka zákonů</i>)
Sb. z. a n.	Dziennik Ustaw i Rozporządzeń (4.11.1918–31.12.1948; czes. <i>sbírka zákonů i nařízení</i>)
SKD PIT	Stowarzyszenie Katolickich Duchownych „Pacem in terris” (czes. <i>Sdružení katolického duchovenstva „Pacem in terris”</i>)
SPR-RSČ	Zjednoczenie dla Republiki – Republikańska Partia Czechosłowacji (czes. <i>Sdružení pro republiku – Republikánská strana československa</i>)
StB	Aparat bezpieczeństwa w Republice Czechosłowackiej i Czechosłowackiej Republice Socjalistycznej w latach 1945–1990 (czes. <i>Státní bezpečnost</i>)
SZ	Partia Zielonych (czes. <i>Strana zelených</i>)
TGM	Tomáš Garrigue Masaryk
TN KUL	Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II
TofUE	Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej
TOP 09	Partia Tradycja Odpowiedzialność Dobrobyt 09 (czes. <i>Tradice, Odpovědnost, Prosperita 09</i>)
TUE	Traktat o Unii Europejskiej
TWE	Traktat Ustanawiający Wspólnotę Europejską
UAM	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
UE	Unia Europejska
Ú. l.	Pismo urzędowe (czes. <i>Úřední list</i>)
US	Unia Wolności (czes. <i>Unie svobody</i>)
US-DEU	Unia Wolności – Unia Demokratyczna (czes. <i>Unie svobody – demokratická unie</i>)
VV	Partia Sprawy Publiczne (czes. <i>Věci veřejné</i>)

Przedmowa

Szanowni Czytelnicy,

nie zdarza się często, by o historii Kościoła w Czechach pisał cudzoziemiec. Choć ojciec Hieronim Kaczmarek OP nie urodził się w naszym kraju, to jednak od wielu lat jest z nim związany. Dla autorów wywodzących się z wielkich państw nasz Kościół jest zbyt mały i to, co się w nim dzieje, wydaje się nie mieć większego znaczenia. Dla innych tworzymy jeden z wielu małych narodów, którego historia co prawda może być interesująca, ale troskę o jej przedstawianie pozostawiamy nam samym. Zapewne nie dotyczy to takich tematów, jak: Biała Góra, mistrz Jan Hus, Jan Ámos Komenský czy problem husytyzmu. Ojciec Hieronim z właściwą sobie rzetelnością podejmuje problematykę relacji między Kościołem a państwem. Punktem wyjścia jego pracy jest założenie istnienia systemu współpracy między Kościołem i społeczeństwem, a także z państwem.

Praca zawiera pięć rozdziałów. W pierwszym autor analizuje ogólne zasady relacji między Kościołem a państwem. W drugim wskazuje na ich historyczny kontekst, a w trzecim podejmuje problematykę współczesnego prawa wyznaniowego w Republice Czeskiej. Czwarty rozdział przedstawia sprawę umów konkordatowych. Pierwszą omawianą umową jest porozumienie osiągnięte na Górze Szackiej w latach 1221–1222, a w dalszej części poszczególne umowy zawierane ze Stolicą Apostolską. Końcowe passusy tej części wyrażają nadzieję na zakończenie procesu tworzenia nowej umowy między Republiką Czeską a Stolicą Apostolską. W piątej części, końcowej, autor przede wszystkim zwraca uwagę na przemiany, jakie dokonały się w Czeskiej Republice po aksamitnej rewolucji w roku 1989, oraz przedstawia postawy poszczególnych partii politycznych. W zakończeniu pracy znajdziemy pomocne kalendarium, a także bogatą bibliografię.

Proszę Boga o błogosławieństwo dla wykonanej przez ojca Hieronima pracy oraz jej publikacji. Wierzę, że zdecydowanie ubogaci ona nasze spojrzenie na omówiony w niej aspekt dziejów Republiki Czeskiej.

✠ Dominik kardynał Duka OP
arcybiskup Pragi i prymas Czech

Praga, 1 grudnia 2015

Wstęp

Jeśli ktoś przyjeżdża do Czech, to zwykle zatrzymuje się w Pradze, do innych miast i miasteczek jeżdżą nieliczni koneserzy. W Pradze turyści zachwycają się Hradczanami, pięknym wzgórzem, nad którym dominuje katedra i pałac prezydencki. To symbol bliskich relacji i powiązań czeskiego państwa i instytucji kościelnych. Takich miejsc jest tu więcej, bo przecież główny plac miasta nosi imię patrona Czech – księcia i męczennika za wiarę – św. Waclawa. Na Rynku Starego Miasta znajduje się pomnik wielkiego czeskiego reformatora Jana Husa, który do dzisiaj wzbudza kontrowersje, ale dla wielu jest źródłem narodowej dumy. To miejsce przypomina też o początkach rekatolicyzacji Czech w XVII wieku. Przemieniła ona kraj, ale zarazem spowodowała pojawienie się nowych stereotypów, uprzedzeń i napięć. Pozostawiła ona po sobie też piękną barokową Pragę, ale związku tego piękna z relacjami Kościoła i państwa zwykle się nie zauważa. Losy Kościoła i państwa w Czechach przenikają się od początku. Nie zawsze o nich pamiętamy i może dlatego warto je poznawać.

Czasem przełomowym nie tylko dla Czech, ale i dla wielu państw europejskich, był rok 1989. Powstała wtedy nowa sytuacja dla Kościołów w Czechosłowacji: skończyły się prześladowania, zakonnicy wracali do swoich klasztorów, a Kościół katolicki z powodu wspierania opozycji antykomunistycznej cieszył się dużym autorytetem. Wiele osób przychodziło do niego, niektórzy po latach, inni jako gorliwi neofici. Pomimo początkowej euforii Kościół z czasem stracił wpływy w czeskim społeczeństwie, a wiele spraw dotyczących jego relacji z państwem długo pozostało nierozwiązanych. Krótka euforia po aksamitnej rewolucji nie zrodziła się jednak z dziejowej próżni. Warto pytać o to, co ją poprzedziło, dlaczego mogła być tak łagodna i tak krótka. Co znaczyła dla Kościołów? Co po niej się zmieniło, a co pozostało?

Badanie stosunków Kościoł – państwo nie jest łatwe, o czym mówią najbardziej doświadczeni badacze takich relacji¹. Kościół i państwo reprezentują dwa różne światy, o różnych celach i w swoim funkcjonowaniu uzależnione są od wielu czynników. Państwo jest instytucją polityczną, gromadzącą obywateli na określonym terytorium, posiadającym swoje prawodawstwo i organy władzy. Kościół z kolei jest instytucją religijną o zakresie oddziaływania przekraczającym granice państwa, ma hierarchiczną strukturę i własny system prawny. Pomimo zasadniczo odmiennych celów Kościół realnie wpływa na funkcjonowanie państwa i w swojej działalności jest od niego zależny. Ten realizm istnienia wzajemnych relacji powoduje, że mogą i powinny być one badane.

Celem pracy jest identyfikacja i opis obecnych relacji Kościół – państwo w Republice Czeskiej, ze szczególnym zwróceniem uwagi na stan uregulowań prawnych w kontekście historycznym oraz w relacji do wydarzeń na czeskiej scenie politycznej. Momentem przełomowym dla tego opisu i analizy jest rok 1989, a więc czas aksamitnej rewolucji, po której w kraju nastąpiły znaczące przemiany stosunków społecznych, politycznych i kulturowych. Okres przed rokiem 1989 traktujemy jako czas kształtowania się kulturowego kontekstu, natomiast po 1989 roku badamy oddziaływanie czynników społecznych i politycznych, które współokreślały stosunki Kościół – państwo w Republice Czeskiej. Granicą badań jest 25. rocznica aksamitnej rewolucji (listopad 2014). Dopełnieniem wyznaczonego celu pracy jest wskazanie na możliwy przyszły charakter stosunków Kościół – państwo w Republice Czeskiej. Służyć temu będą wcześniej określone uwarunkowania tych relacji.

Problematyka relacji Kościół – państwo w Republice Czeskiej jest w niewielkim stopniu obecna w polskiej literaturze politologicznej. Nieliczne teksty podejmujące ten temat mają postać przyczynków do badań czeskiej polityki² lub nie ujmują aktualnej sytuacji polityczno-prawnej³. Zwykle

¹ Por. J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 9, 13.

² Por. E. Pałka, *Stosunki wyznaniowe w Republice Czeskiej*, w: B. J. Albin, J. Kupczak (red.), *Kraje Europy Środkowej i Wschodniej na drodze przemian*, Wrocław 2004, s. 162–176; E. Pałka, *Polityka wyznaniowa w Republice Czeskiej*, w: B. J. Albin, W. Baluk (red.), *Europa Środkowa – dekada transformacji. Republika Czeska*, Wrocław 2005, s. 205–230; E. Pałka, *Kościół rzymskokatolicki w Republice Czeskiej*, „Przegląd Religioznawczy”, 2007, nr 4, s. 129–149.

³ Por. M.T. Staszewski, *Państwo – Kościół w Europie Środkowo-Wschodniej. Aspekty instytucjonalno-prawne*, Warszawa 1994, s. 90–114.

prace te bardzo ogólnie podejmują problematykę kulturowych uwarunkowań stosunków Kościół – państwo⁴, nie ukazują ich jednak w kontekście europejskim⁵, a dotychczasowe umowy konkordatowe państwa czeskiego przedstawiają bardzo pobieżnie. Problematyka religijności oraz relacji Kościoła z państwem bywa obecna w pracach historycznych, socjologicznych i etnologicznych dotyczących Śląska Cieszyńskiego⁶. Zagadnienie relacji między Kościołem a państwem w Republice Czeskiej podejmują tylko nieliczne prace teologiczne⁷. Ponadto trzeba zauważyć, że w języku polskim ukazały się pojedyncze prace czeskich autorów, które podejmują interesującą nas problematykę z punktu widzenia prawa wyznaniowego⁸.

⁴ Por. E. Pałka-Szyszlak, *Kościół i religia w życiu Czechów*, w: J. Budniak, A. Kasperek (red.), *Polska, Czechy, Słowacja: oblicza religijności*, Katowice 2011, s. 117–136. W tym tekście autorka trafnie wskazuje kilka uwarunkowań kulturowych stosunków Kościół – państwo w Republice Czeskiej. Zwraca uwagę na znaczenie rządów Habsburgów, husytyzmu i pokazuje ogrom prześladowań w czasie komunizmu. Nie wspomina jednak o józefinizmie, a także nie analizuje współzależności uwarunkowań oraz ich form przejawiania się w następujących epokach historycznych.

⁵ Studia porównawcze podejmowano tylko w odniesieniu do Słowacji, zob.: E. Pałka, *Stosunki państwo – Kościół w Czechach i na Słowacji po 1993 roku*, „Człowiek i Społeczeństwo”, 2009, t. XXIX, s. 105–119; E. Pałka, *Sytuacja Kościołów i związków wyznaniowych w Czechach i na Słowacji po 1989 roku: podobieństwa i różnice*, „Przegląd Zachodni”, 2010 nr 1, s. 141–162; E. Pałka-Szyszlak, *Stosunki wyznaniowe w Czechach i na Słowacji w perspektywie porównawczej*, w: J. Szymanek, J. Zalesny (red.), *Problemy polityki wyznaniowej*. „Studia Politologiczne”, vol. 23, Warszawa 2012, s. 266–288.

⁶ Por. M. Michalska, *Religijność na pograniczu. Polacy na Zaolziu, Czeski Cieszyń 2006*; zob. także: J. Szymeczek (red.), *Stát, církev a národ v československé části Těšínského Slezska: (1945–1953)*, Český Těšín 2004; tenże, *Augsburski Kościół Ewangelicki w czechosłowackiej części Śląska Cieszyńskiego w latach 1945–1959*, Cieszyń 1950.

⁷ P. Krysztofiak, *Próba przezwyciężenia problemów społecznych w Czechach okresu transformacji w świetle dyskusji wokół dokumentu „Pokój i Dobro”*, Opole 2011.

⁸ Por. R.J. Tretera, *Finansowanie Kościołów w Republice Czeskiej*, w: J. Krukowski (red.), *Systemy finansowania instytucji kościelnych w Europie*, Materiały Międzynarodowej Konferencji, Sandomierz 13–14 września 1999 r., Lublin 2000, s. 109–121; tenże, *Religia i wolność religijna w Republice Czeskiej*, w: J. Krukowski (red.) *Kultura i prawo*, Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat: „Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej”, Lublin, 1–2 września 2003, Lublin 2004, s. 129–141; I.A. Hrdina, *Wolność religijna w porządku konstytucyjnym Republiki Czeskiej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 2006, s. 103–120; D. Němec, *Projekt ustawy o majątku i finansowaniu kościołów i innych związków wyznaniowych w Republice Czeskiej z 2008 r. w świetle obowiązujących omów konkordatowych z państwami postkomunistycznymi*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 2010, s. 45–67.

Aby odpowiedzieć na główny problem tej pracy, tj. jak kształtują się stosunki Kościół – państwo w Republice Czeskiej, trzeba podjąć kilka pytań: Co przede wszystkim określa realny stan relacji między Kościołem a państwem? Jak zmieniają się instytucje państwowe i kościelne? W jaki sposób kultura odzwierciedla postawy obywatelskie i sposoby wartościowania wydarzeń politycznych? Które z nich są przekazywane, a które wzbudzają opór i są źródłem nowych rozwiązań?

Według hipotezy badawczej tej pracy stosunki Kościół – państwo w Republice Czeskiej są napięte i ciągle nie do końca unormowane. Obecne problemy związane z ich uregulowaniem wynikają z kulturowego dziedzictwa związanego z dominującym w przeszłości modelem państwa wyznaniowego. Napięcia związane z tworzeniem nowych rozwiązań prawnych wynikały z jednej strony z utrzymującego się przekonania o tym, że państwo może w dużym stopniu wpływać na formy działalności Kościoła, a z drugiej z niechęci do kleru, spowodowanej zbyt dużym związaniem się z państwem w minionych wiekach. Inaczej mówiąc, obecne trudności mają źródło w petryfikacji postaw społecznych oraz, wyrażanej lub ukrytej, agresji wynikającej z niechęci do dawnych rozwiązań.

Ze względu na przedmiot niniejszej pracy, którym jest analiza stosunków Kościół – państwo w Republice Czeskiej, konieczny był wybór odpowiedniej metody badawczej. Musiał się on dokonać w warunkach stałych poszukiwań metodologicznych z dziedziny politologii⁹. Badanie relacji Kościół – państwo w ramach nauk o polityce wymaga stosowania właściwych dla tych nauk metod i spełniania postulatów naukowości. Pierwszym z nich jest możliwość weryfikacji empirycznej¹⁰. Oznacza to, że politolog bada to, „co jest”, a nie to, „co być powinno”. Politologiczne ujęcie zakłada badanie obserwowalnych zjawisk, wyjaśnianie ich i wskazywanie na zależności. Wynikiem tych badań jest wiedza nienormatywna, a więc taka, która nie ocenia i nie podaje zaleceń¹¹. Jeśli politolog zajmuje się przyszłym stanem rzeczy, to nie moralizuje, ale na podstawie dostrzeżonych tendencji

⁹ Por. D. Marsh, G. Stoker (red.), *Teoria i metody w naukach politycznych*, Kraków 2006, s. 14.

¹⁰ Por. J.B. Johnson, H.T. Reynolds, J.D. Mycoff, *Metody badawcze w naukach politycznych*, Warszawa 2010, s. 43.

¹¹ Por. tamże, s. 45.

usiłuje prognozować przyszłe zjawiska: „Warto zauważyć, że prognozy oparte na wyjaśnianiu nie są tym samym co przewidywania czy wróżenie w astrologii, które nie opierają się na wyjaśnieniach zweryfikowanych empirycznie. W wyjaśnieniu podaje się naukowe przyczyny czy uzasadnienie, dlatego należy oczekiwać określonego rezultatu. Wielu uczonych uważa, że ostatecznym testem danego wyjaśnienia jest jego użyteczność w prognozowaniu”¹². Inni, choć nie podważają możliwości prognozowania zjawisk społecznych, zwracają uwagę na zawodność wiedzy naukowej i jej ograniczone zastosowanie¹³. Oprócz postulatu empirycznej weryfikowalności wiedza naukowa charakteryzuje się falsyfikowalnością, a więc możliwością odrzucenia, a także ogólnym charakterem i przekazywalnością. Badanie przez nauki polityczne relacji Kościół – państwo zakłada również wykorzystanie innych dziedzin, zwłaszcza socjologii, historii i prawa wyznaniowego. Korzystanie z dorobku tych dyscyplin oznacza, że wiedza politologiczna ma charakter kumulatywny¹⁴.

W niniejszej pracy zostanie zastosowane podejście badawcze nowego instytucjonalizmu, zwłaszcza w ujęciu historycznym i normatywnym, który jest próbą wyjaśniania obecnych działań instytucji politycznych poprzez wskazywanie wydarzeń, które miały miejsce w przeszłości. Instytucje są tu rozumiane szeroko, nie tylko jako organizacje, formalne struktury posiadające normy prawne, ale jako zespół wszelkich kulturowych oddziaływań, które określają reguły zachowań i ich ograniczenia. Takie podejście badawcze koncentruje się raczej na regułach niż organizacjach i w odróżnieniu od ujęcia statycznego usiłuje uchwycić zmiany. W odróżnieniu od tzw. starego instytucjonalizmu jego nowa odmiana usiłuje wskazać na kulturowy kontekst zdarzeń politycznych¹⁵. Jeżeli weźmiemy pod uwagę klasyfikację metod badań politologicznych innych autorów, wydaje się, że zastosowane w tej pracy ujęcie uznano by za metodę

¹² Por. tamże, s. 48.

¹³ Por. B. Krauz-Mozer, *Teorie polityki. Zagadnienia metodologiczne*, Warszawa 2007, s. 138–158.

¹⁴ Por. J.B. Johnson, H.T. Reynolds, J.D. Mycoff, *Metody badawcze...*, s. 46.

¹⁵ Por. V. Lowndes, *Istytucjonalizm*, w: D. Marsh, G. Stoker (red.), *Teoria i metody...*, s. 96–100. Zob. również: M. Poboży, *Metoda instytucjonalna w badaniach europejskich*, w: K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, *Studia europejskie. Zagadnienia metodologiczne*, Warszawa 2010, s. 222–225.

instytucjonalno-prawną oraz historyczną w podejściu genetycznym, w odróżnieniu od opisowego¹⁶.

Ze względu na politologiczne ujęcie niniejszą pracę od innych opracowań historycznych wyróżnia odniesienie do obecnej sytuacji politycznej i koncentracja na mechanizmach władzy. Zarazem jej autor korzysta z zasobów badań historycznych, które dotyczą relacji Kościół – państwo. Podobnie opracowania z dziedziny prawa wyznaniowego opisują stan prawny Kościołów, ale nie omawiają jego uwarunkowań i konsekwencji politycznych. W pracy korzystano z badań socjologicznych tylko w takim wymiarze, jaki był konieczny do poznania wpływu zjawisk społecznych na relację Kościół – państwo.

Zastosowano w niej metodę dedukcyjną: wychodząc od opisów dominujących modeli relacji Kościół – państwo, badano źródła obecnych rozwiązań prawnych. Przyjęto też założenie, że forma tych relacji wyraża się szczególnie w postaci obowiązującego prawa wyznaniowego.

Mówiąc o Kościele, mamy na myśli szeroko rozumiany Kościół rzymskokatolicki, a więc nie tylko biskupów i kapłanów, choć to oni mają najwięcej kontaktów ze strukturami państwowymi, ale i wspólnotę wierzących, których łączy wspólna wiara; chodzi o wspólnotę posiadającą własne struktury władzy, reprezentujące ją w kontaktach z innymi społecznościami. Gdy mówimy o Kościele, to myślimy o rzymskokatolickim Kościele lokalnym żyjącym w granicach dawnego Królestwa Czeskiego¹⁷. Omawiając uregulowania prawne dotyczące zarówno Kościoła rzymskokatolickiego, jak i Kościołów innych wyznań, używamy liczby mnogiej (Kościoly).

Aby zrealizować wyżej wymienione cele i dać kompleksową odpowiedź na wszystkie związane z tym pytania badawcze, zastosowano odpowiednią strukturę rozważań.

W rozdziale pierwszym przedstawiono aparat pojęciowy, który został wykorzystany w następnych rozdziałach. Dokonano tu charakterystyki współczesnych modeli relacji Kościół – państwo, ze szczególnym uwzględnieniem modeli występujących w krajach Unii Europejskiej. Opis tych modeli ma

¹⁶ Por. A. Łuszczynski, *Podstawy metodologiczne badań politologicznych*, Rzeszów 2005, s. 46–49.

¹⁷ Terytorium to nazywano również krajami Korony św. Wacława. Tworzyły je takie krainy historyczne, jak: Czechy, Morawy i ta część Śląska, która nie wchodziła w skład Polski i Niemiec. Por. J. Tomaszewski, *Republika Czeska 1918–2013*, Warszawa 2014, s. 9.

zarazem posłużyć do wskazania współzależności instytucji kościelnych i państwowych, co pomoże w określeniu przedmiotu badań.

Drugi rozdział poświęcono opisowi uwarunkowań kulturowo-historycznych wpływających na obecny kształt relacji Kościół – państwo w Republice Czeskiej. Jako punkt wyjścia przyjęto rekatolicyzację Czech w XVII wieku. Niektóre wcześniejsze wydarzenia analizowano z punktu widzenia ich późniejszej recepcji. Chodzi tu przede wszystkim o podejście do nauki i działalności Jana Husa.

W rozdziale trzecim omówiono prawo wyznaniowe Republiki Czeskiej. W ramach poszczególnych punktów dokonano analizy rozwiązań prawnych zawartych w Konstytucji Republiki Czeskiej, w umowach międzynarodowych oraz w ustawach uchwalonych przez czeski parlament.

W rozdziale czwartym omówiono z kolei stale nieratyfikowaną umowę konkordatową Republiki Czeskiej. Przedstawiono również wcześniejsze czeskie umowy konkordatowe, a także przebieg debaty w Izbie Poselskiej Republiki Czeskiej, która zakończyła się odrzuceniem umowy podpisanej przez ministrów spraw zagranicznych.

W rozdziale piątym przedmiotem analizy uczyniono zmiany w społeczeństwie czeskim po 1989 roku, ze szczególnym zwróceniem uwagi na poziom religijności i stosunek do instytucji kościelnych. Ponadto przedstawiono stosunek partii politycznych do kwestii wyznaniowych, a także te zjawiska na scenie politycznej Czech, które miały znaczenie dla stosunków między Kościołem a państwem. Badania te uzupełniono o analizę przemian w Kościele, zwłaszcza sposobu obecności Kościoła w życiu publicznym Czech. Pozwoliło to na periodyzację czeskich stosunków Kościół – państwo w czasie ostatniego ćwierćwiecza.

W *Zakończeniu* zaprezentowano najważniejsze wnioski wynikające z rozważań zawartych w dysertacji. Uzupełnienie całości stanowi kalendarium najważniejszych wydarzeń określających w ostatnim 25-leciu stosunki Kościoła z państwem oraz *Aneks* zawierający tekst nieratyfikowanego dotąd konkordatu.

W tym miejscu chciałbym serdecznie podziękować wszystkim, którzy pomogli mi w napisaniu tej książki. Pani prof. dr hab. Anieli Dylus dziękuję za życzliwe rady, cierpliwość i wprowadzanie w społeczność uniwersytecką. Za cenne inspiracje dziękuję prof. dr. hab. Helmutowi Jurosowi i prof. dr. hab. Klausowi Ziemerowi. Dziękuję też moim zakonnym

współbraciom, którzy wprowadzali mnie w problematykę relacji między Kościołem a państwem w Republice Czeskiej: o. kard. Dominikowi Duce, abp. Pragi, o. prof. JUDr. Rajmundowi Treterze, o. doc. Damianowi Němcowi i o. Norbetowi Badalowi. Dziękuję Przyjaciołom, którzy pomogli mi w redagowaniu tekstu, tłumaczeniach i zbieraniu materiałów. Proszę, niech mi wybaczą, że nie wymieniam ich z imienia. Braciom z klasztoru w Pradze dziękuję za życzliwe przyjęcie i cierpliwe znoszenie mojego zajmowania się niniejszą pracą.

Rozdział 1

Współczesne modele relacji Kościół – państwo

Badanie relacji Kościół – państwo w naukach politycznych nie ma jednego wzorca i kanonu metod. W opisie ich niemal powszechnie używa się pojęcia modelu, które jest wykorzystywane w wielu dziedzinach nauki o polityce. W pierwszym rozdziale chcemy określić podstawę teoretyczną naszych badań, wychodząc od pojęcia modelu. Zaproponujemy tu schemat powstawania modelu relacji Kościół – państwo w konkretnej rzeczywistości politycznej. Chcąc określić punkty styczne między państwem i Kościołem, zastanowimy się, czy Kościół można traktować jako grupę interesu.

1.1. Modele w naukach o polityce

Tworzenie modeli w naukach o polityce jest częstą perspektywą badawczą¹. Stosowane są one w celu przedstawienia całego systemu politycznego lub tylko jego części, opisują procesy i zależności między instytucjami państwowymi, mają postać graficzną lub są tylko opisami.

W potocznym rozumieniu pod pojęciem modelu politycznego rozumie się panujący w danym państwie ustrój polityczny, stąd mówi się o modelu brytyjskim, rosyjskim czy tureckim. W takim ujęciu model polityki oznacza całość rozwiązań prawnych regulujących funkcjonowanie państwa.

¹ Por. A.W. Jabłoński, *Czym jest teoria w politologii? Teoria polityki: między nauką a interpretacją*, Referat wygłoszony podczas Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej na temat: „Czym jest teoria w politologii”, UAM 2010, http://wnpid.amu.edu.pl/attachments/787_Prof.%20Jablonski%20-%20referat.pdf, s. 9 (dostęp: 8.02.2012).

Według niektórych autorów modele wraz z pojęciami i teoriami są narzędziami analizy politycznej². Model jest tutaj teoretycznym ujęciem danych empirycznych, które ułatwiają zrozumienie problemu przez przedstawienie najważniejszych relacji i interakcji.

Pojęcie modelu często przywoływane jest w pracach dotyczących metody w naukach o polityce. Każda z nich opisuje zasadniczo odmienne podejście do badań. Wyróżnia się model analityczno-empiryczny oraz model hermeneutyczno-humanistyczny³. Pierwszy z nich wynika z inspirowania się metodami nauk przyrodniczych i ma zapewnić naukową wiarygodność przez analizę konkretnych zjawisk społecznych. Choć stwarza poczucie jedności z innymi naukami, to traktowanie go jako jedyne w naukach społecznych prowadzi do nieuniknionych uproszczeń. Drugi z nich nawiązuje do oczywistego faktu, że sfera społeczna dotyczy osób i z tego powodu konieczne jest badanie świadomości uczestników procesów społecznych. Klasycznym przykładem tego podejścia jest koncepcja socjologii rozumiejącej Maxa Webera. Badania z zastosowaniem tego modelu próbują wyjaśnić postawy oraz poglądy konkretnych osób i grup społecznych, przy czym poszukują interpretacji, które lepiej wyjaśniają działania różnych podmiotów, nie roszcząc sobie prawa do orzekania o prawdzie lub fałszu. Oba modele badań politologicznych należy uważać za kompatybilne, a ich konkretne zastosowanie wynika z przedmiotu i celu badań.

W teorii nauki o polityce tworzenie modeli formalnych traktuje się jako metodę badawczą⁴. Wychodząc z danych pierwotnych, tworzy się hipotezę, którą można zapisać w postaci wzoru matematycznego lub innych matematycznych przedstawień. Następnie taki model jest sprawdzany za pomocą wyników badań empirycznych.

Modele w naukach o polityce nie są wiernym odwzorowaniem rzeczywistości, ale tylko narzędziem, które w sposób schematyczny i abstrakcyjny wskazuje na zasadnicze współzależności. Za pomocą modeli opisuje się chociażby proces przechodzenia od jednego do drugiego systemu politycznego, np. modele upadku autorytarnego socjalizmu⁵. W analizie politolo-

² Por. A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2008, s. 22–25.

³ Por. B. Krauz-Mozer, *Teorie polityki...*, Warszawa 2007, s. 42–51.

⁴ Por. J.B. Johnson, H.T. Reynolds, J.D. Mycoff, *Metody badawcze...*, s. 183–188.

⁵ Por. T. Klementewicz, *Rozumienie polityki. Zarys metodologii nauki o polityce*, s. 120–135.

gicznej modele służą do analizy i opisu wpływu systemu politycznego na życie poszczególnych obywateli, np. na ich konsumpcję⁶. Modele są nie tylko narzędziami opisu rzeczywistości, ale także sposobem opisywania postulowanych zmian; przykładem są tutaj modele dystrybucji władzy – pluralizm, elityzm, korporatyzm⁷. W teorii komunikowania politycznego modele są wykorzystane zarówno do przedstawiania poszczególnych zdarzeń komunikacyjnych (modele Harolda Lasswella, Kurta Lewina, Claude’a Shannona i Warrena Weavera), jak i całych systemów komunikowania (modele Theodore’a Newcomba, Wilbura Schramma, Bruce’a H. Westleya i Malcolma MacLeana)⁸. Pojęcie modelu jest używane także w opisie procesów i rozwiązań integracyjnych między różnymi państwami (konfederacja, federacja, unia polityczna)⁹.

W przypadku omawianego przez nas tematu modele są pomocą w syntetycznym opisie relacji Kościół – państwo. W sposób zagregowany mogą one opisywać całokształt relacji między Kościołem a państwem lub mogą być narzędziem badawczym służącym do analizy specyficznych zjawisk i problemów¹⁰. Ewentualna zmiana modelu jest cenną informacją o zasadniczej ewolucji relacji Kościół – państwo na danym terenie.

1.2. Pluralizm modeli relacji Kościół – państwo i ich kontekst kulturowy

Modele relacji Kościół – państwo opisują charakter wzajemnych współzależności między tymi instytucjami. W literaturze przedmiotu, w ujęciach

⁶ Por. P. Pawełczyk, *Polityczny model konsumpcji*, Toruń 1994.

⁷ Por. T. Żyro, *Wstęp do politologii*, Warszawa 2007, s. 186–201.

⁸ Por. B. Dobek-Ostrowska, *Komunikowanie polityczne i publiczne*, Warszawa 2007, s. 32–39, 94–123.

⁹ Por. J. Ruskowski, *Wstęp do studiów europejskich*, Warszawa 2007, s. 171–174.

¹⁰ Pierwszy rodzaj modeli zostanie omówiony w dalszej części pracy. Przykładem drugiego rodzaju modeli jest praca Sławomira Sowińskiego, w której bada on źródła legitymizacji publicznej działalności Kościoła w Polsce. Stosuje tam model zawierający cztery odmiennie stanowiska, wynikające z zastawiania dwóch kryteriów: oceny zjawisk politycznych w Polsce po 1989 roku oraz przekonania o publicznym lub prywatnym charakterze religii i Kościoła. Por. S. Sowiński, *Boskie – cesarskie – publiczne. Debata o legitymizacji Kościoła katolickiego w Polsce w sferze publicznej w latach 1989–2010*, Warszawa 2012, s. 206–212.

socjologicznych, politologicznych i prawnych, istnieje zasadnicza zgodność poglądów; mówi się o istnieniu trzech modeli relacji: modelu państwa wyznaniowego, modelu radykalnego rozdziału Kościoła od państwa oraz modelu autonomii i współpracy. Różnice między poszczególnymi badaczami wynikają z przyjętej nomenklatury, stopnia uszczegółowienia opisu modeli, a także z ich preferencji ideowych.

Sławomir Sowiński wyróżnia trzy modele, przy czym w modelu pośrednim zwraca uwagę na dwie możliwe formy – Kościoła popieranego (*endorsed church*) i uznanych społeczności wyznaniowych (*recognized community*)¹¹.

Piotr Mazurkiewicz omawia relacje Kościół – państwo według zasady rozdziału oraz zasady autonomii i współpracy. Nie używa pojęcia „model”, ale nazwane przez niego typy współzależności pokrywają się z treścią trzech wspomnianych modeli. Opisuje cztery odmiany relacji oparte na zasadzie separacji: amerykańską, francuską, niemiecką i sowiecką¹². Gdy omawia uregulowania według drugiej zasady, wskazuje na typy prawnej regulacji stosunków państwo – Kościół: regulacja jednostronna (supremacja państwa nad Kościołem), regulacja dwustronna (partnerstwo stron reguluje umowa) i regulacja mieszana (normy prawne określają tylko część relacji Kościół – państwo)¹³. Oznacza to, że w ujęciu Mazurkiewicza model państwa wyznaniowego jest potraktowany jako typ jednostronnej regulacji państwa, model radykalnego rozdziału jest jedną z odmian (wersja francuska) relacji opartych na zasadzie rozdziału, a model autonomii i współpracy mieści się wśród dwóch typów regulacji i dwóch odmian opartych na zasadzie rozdziału (wersja amerykańska i niemiecka).

Krzysztof Orzeszyna odrzuca istnienie modeli relacji państwo – Kościół i uważa, że istnieją tylko dwa modele państw: państwa wyznaniowe i państwa świeckie¹⁴. W swojej analizie porównawczej państw Unii Europejskiej dzieli je na cztery grupy, bo wśród państw świeckich wyróżnia państwa z radykalnym rozdziałem między państwem a Kościołem oraz państwa z rozdziałem przy-

¹¹ Por. S. Sowiński, *Modele stosunków państwo – Kościół w Unii Europejskiej*, „Studia Europejskie”, 2008, nr 3, s. 39–52.

¹² Por. P. Mazurkiewicz, *Kościół i demokracja*, Warszawa 2001, s. 202–209.

¹³ Por. tamże, s. 218.

¹⁴ Por. K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej. Studium prawnoporównawcze*, Lublin 2007, s. 62.

jaznym. Wśród tych ostatnich wyodrębnia te, w których niektóre Kościoły cieszą się szczególnym uznaniem pozycji prawnej, oraz te, w których żaden z Kościołów nie jest szczególnie wyróżniony. Wydaje się zatem, że w tym ujęciu można mówić o wyróżnieniu trzech modeli relacji Kościół – państwo, przy czym wskazano na dwa „podtypy” modelu autonomii i współpracy.

Podobnie Józef Krukowski, w swojej podstawowej pracy na temat relacji Kościół – państwo, wyróżnia trzy modele relacji w państwach świeckich, które zorganizowane są w oparciu o zasadę rozdziału Kościoła od państwa¹⁵. Są to amerykański model państwa świeckiego (separacja czysta), model francuski (separacja wroga) i model niemiecki (separacja skoordynowana). Poza tym omawia państwa wyznaniowe i państwa totalitarne. To oznacza, że analizując kraje Unii Europejskiej, wskazuje też na istnienie w nich trzech wyżej wspomnianych modeli. Potwierdził to w referacie wygłoszonym kilka lat później, w którym państwa europejskie podzielił na wyznaniowe i świeckie¹⁶. Wśród świeckich wyróżnia dwa modele: model państwa radykalnie świeckiego, oparty na zasadzie separacji agresywnej wobec religii, oraz model państwa umiarkowanie świeckiego, oparty na zasadzie separacji przyjaznej bądź skoordynowanej.

Jarosław Szymanek uważa, że istnieją zasadniczo tylko dwa modele opisujące stosunek państwa do Kościoła: państwa wyznaniowe i świeckie, ale zarazem dodaje, że oprócz nich istnieją „konstrukcje hybrydowe”, mieszane, mające cechy obu modeli¹⁷. Również i ten autor nie uniknął podziału na trzy modele relacji.

Odmianą charakterystykę relacji Kościół – państwo podaje Michał Pietrzak¹⁸. Państwo wyznaniowe nazywa on „systemem powiązania państwa z organizacjami religijnymi”. Pozostałe państwa określa jako funkcjonujące „w systemie rozdziału państwa i Kościoła”. Wśród nich charakteryzuje trzy modele różniące się zakresem ustalania wewnętrznych struktur organizacyjnych. Pierwszy z nich jest modelem, w którym „państwo nie interesuje się całkowicie formami organizacyjnymi związków wyznaniowych”. Według

¹⁵ Por. J. Krukowski, *Kościół i państwo...*, s. 42–84.

¹⁶ Por. J. Krukowski, *Konstytucyjne modele stosunków między państwem a Kościołem w Europie*, Referat wygłoszony 26.02.2004 na posiedzeniu Komisji Prawniczej Oddziału PAN w Lublinie, http://www.pan-ol.lublin.pl/biul_9/art_907.htm (dostęp: 29.03.2012).

¹⁷ Por. J. Szymanek, *Odmiany państwa wyznaniowego. Wprowadzenie*, w: tenże (red.), *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo i praktyka*, Warszawa 2011, s. 9–12.

¹⁸ Por. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 66–75, 101–107.

Pietrzaka taki model realizowany jest w Stanach Zjednoczonych. W państwach drugiego modelu władze państwowe tworzą dla związków wyznaniowych „specjalne prawo o stowarzyszeniach”. Takie rozwiązanie prawne obowiązuje we Francji. Trzeci model charakteryzuje państwo, które godzi się, aby związki wyznaniowe uczestniczyły w obrocie cywilnoprawnym pod własną formą organizacyjną. Ten model ma być realizowany w wielu krajach europejskich, takich jak Niemcy, Hiszpania, Włochy, Węgry, Polska, Litwa i Słowacja. Należy stwierdzić, że również Pietrzak, choć wychodzi z innego punktu oraz przyjmuje inne kryteria rozróżniania, wskazuje na istnienie w krajach Unii Europejskiej trzech modeli relacji Kościół – państwo.

Z kolei Gerhard Robbers wskazuje na istnienie w krajach Unii Europejskiej raczej trzech typów prawa wyznaniowego niż modeli relacji Kościół – państwo: „Kościół państwowy lub przeważająca religia”, „całkowity rozdział państwa od Kościoła” oraz „zasadniczy rozdział państwa od Kościoła z jednoczesnym uznaniem wielości zadań, przy których wykonywaniu państwo i Kościół są ze sobą związane”¹⁹. Należy uznać, że różnice wynikają tutaj tylko z przyjętej nomenklatury, bowiem przytaczane typy prawa wyznaniowego są odpowiednikami wyżej wspomnianych modeli relacji Kościół – państwo.

Forma relacji Kościół – państwo na terenie danego państwa jest konsekwencją swoistego przebiegu wydarzeń historycznych, które wpływały na sposób sprawowania rządów i kształtowały ustawodawstwo. Właśnie porządek prawny danego kraju przesądza o występowaniu określonego modelu. W państwie wyznaniowym organy ustawodawcze przewidziały szczególne miejsce dla określonej religii lub wyznania. W modelu radykalnego rozdziału nie ma w ustawodawstwie miejsca na działalność instytucjonalną Kościoła. W trzecim modelu zaś jest miejsce na współpracę i publiczne funkcjonowanie Kościoła. Występowanie danego modelu ma często bardzo odmienne korzenie, co łatwo można zauważyć na przykładzie państw wyznaniowych. Wielka Brytania wiąże początki swego państwa wyznaniowego z decyzją króla w XVI wieku, Malta ma tradycje instytucjonalnych więzi z Kościołem katolickim, a Grecja zachowuje tradycyjne bliskie relacje Kościoła prawosławnego i władzy państwowej, które przyjęły konstytucyjną formę w połowie XIX wieku.

¹⁹ Por. G. Robbers, *Państwo i Kościół w Unii Europejskiej*, w: tenże (red.), *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, Wrocław 2007, s. 428.

Model relacji Kościół – państwo nie zależy od poziomu religijności; zarówno we Francji (gdzie jest radykalny rozdział), jak i w Anglii (będącej państwem wyznaniowym) poziom uczęszczających na nabożeństwa nie przekracza 10%²⁰. Puste kościoły w Szwecji trudno łączyć z modelem państwa wyznaniowego. Zarazem do krajów z modelem przyjaznej współpracy zalicza się te, w których poziom przynależności religijnej jest wysoki, jak Portugalia czy Polska, a także te, w których identyfikacja ze związkami religijnymi jest bardzo niska, jak Czechy i Estonia.

O formie relacji Kościół – państwo decydują przede wszystkim organy władzy państwowej²¹. Obie strony relacji mają zasadniczo odmienne możliwości wpływu na kształtowanie uregulowań prawnych²². Kościół jest zawsze w pozycji słabszej; jego istnienie i sposób działania w ramach państwa uzależniony jest od organów władzy państwowej. Tylko w sytuacji szerokiego poparcia obywateli może pośrednio wpływać na regulacje prawne²³. Istniejący w danym państwie model omawianych tu relacji jest zwykle konsekwencją splotu wydarzeń historycznych i preferencji kulturowych organów sprawujących władzę.

1.3. Kościół jako instytucja i grupa interesu

Dla omówienia relacji Kościół – państwo ważne jest określenie, czym jest Kościół w swej istocie i jak jest ujmowany w naukach społecznych. Tylko sprowadzenie tych dwóch rzeczywistości na wspólną płaszczyznę

²⁰ Por. I. Borowik, *O deprywatywacji religii José Casanovy na tle debaty wokół sekularyzacji*, w: J. Casanova, *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, Kraków 2005, s. 8.

²¹ Wynika to z narzędzi przymusu, jakimi dysponuje państwo. Por. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, *Pojęcie, sposoby definiowania oraz cechy państwa*, w: ciż, *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, Lublin 2010, s. 17–18.

²² Harmonijne funkcjonowanie Kościołów w ramach struktur państwowych jest możliwe dzięki ich doktrynalnej akceptacji instytucji państwa. W katolicyzmie staje się to poprzez społeczną naukę Kościoła, która określa warunki uznania systemu demokratycznego (oparcie demokracji na obiektywnym porządku wartości, poprawna antropologia, państwo prawa), w protestantyzmie poprzez naukę o dwóch królestwach, a w prawosławiu poprzez ideę sakralizacji władzy. Por. A. Dylus, *Chrześcijaństwo*, w: P. Burgoński, M. Gierycz (red.), *Religia i polityka. Zarys problematyki*, Warszawa 2014, s. 44–61.

²³ Przykładem może być Polska w latach osiemdziesiątych minionego stulecia, gdy upadający reżim komunistyczny był gotów uchwalić korzystną dla Kościoła ustawę dotyczącą relacji państwo – Kościół.

daje możliwość określenia ich relacji, porównania oraz wskazywania zmian i tendencji rozwojowych.

Tożsamość Kościoła jest określona w sposób niepodlegający dyskusji przez jego misję religijną. Problematykę tę podejmują w sposób naturalny nauki teologiczne. Dla nich Kościół jest rzeczywistością bosko-ludzką, ustanowioną przez Jezusa Chrystusa. Będąc wspólnotą duchową, jest opisywany przez takie określenia, jak Lud Boży, Mistyczne Ciało Chrystusa czy Sakrament Zbawienia²⁴. „Kościół jest – zgodnie ze swą istotą – trwałą obecnością bosko-ludzkiego, słyszalnego i proklamowanego, skutecznego słowa Bożego w świecie, pewnego rodzaju sakramentalną jednością znaku i rzeczywistości, których nie można ani ze sobą utożsamiać, ani od siebie oddzielać”²⁵. Tak rozumiana rzeczywistość kościelna jest rozpoznawalna tylko przez nauki teologiczne, natomiast dla nauk społecznych, które nie mają narzędzi do badania i analizowania Objawienia, pozostaje ona nieznaną, choć nie negują one jej istnienia.

Mimo że o tożsamości Kościoła decyduje jego wymiar religijny, to jednak bezsprzecznym faktem jest jego wymiar instytucjonalny: „Kościół jako instytucja, która, składając się z określonych urzędów (duchownych), nadrzędnej organizacji oraz aktów kultowych i sakramentów, zawiaduje dobrami zbawczymi wiary chrześcijańskiej i zabezpiecza *traditio* dorobku wiary kolejnym pokoleniom”²⁶. Wymiar instytucjonalny umożliwia Kościołowi realizację swoich celów i misji, a także zapewnia utrzymywanie kontaktów z innymi instytucjami, w tym politycznymi. Relacje te nie pozbawiają instytucji kościelnych tożsamości, pozostają autonomiczne w stosunku do struktur państwowych. Kościół jako instytucja ma swoistą strukturę organizacyjną, dzięki której może realizować swoje cele²⁷.

Sprawą problematyczną jest traktowanie Kościoła jako grupy interesu. Istnienie rozbieżnych stanowisk, które bądź traktują Kościół jako grupę

²⁴ Dokumenty Soboru Watykańskiego II wymieniają też inne obrazy, takie jak: owczarnia, rola uprawna, budowla Boża, świątynia święta, górne Jeruzalem, nasza matka, Oblubienica Baranka – por. *Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 106–108.

²⁵ Por. K. Rahner, H. Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, Warszawa 1987, s. 186.

²⁶ Por. E.W. Böckenförde, *Wolność – państwo – Kościół*, Kraków 1994, s. 207.

²⁷ Por. D. Góra-Szopiński, *Złoty środek. Kościół wobec współczesnych wizji państwa*, Toruń 2007, s. 19.